

REFLECTION OF POLITICAL REPRESSION IN GEORGIAN HISTORIOGRAPHY

პოლიტიკური რეპრესიების ასახვა ქართულ ისტორიოგრაფიაში

IRINE SHERVASHIDZE

PhD student of Batumi Shota Rustaveli State University
faculty of Humanities, PhD program of History
Batumi, Ninoshvili str. 32/35
ORCID:0000-0002-4997-4012
Ir.Sherwashidze@gmail.com
+995577302644

Abstract

The study of political repressions has become one of the main challenges of contemporary historiography. The availability of secret archival material or memoirs in the post-Soviet period has contributed to research in this direction. Recently, the study of Soviet repression in the context of political and cultural memories has acquired particular importance.

Despite a certain abundance of research, historiography is full of narratives proposed by the rulers of the Soviet system, the functioning of the party and the "Soviet intellectuals" associated with it.

The article aims to demonstrate the trends that still exist both in the scientific literature and in society, based on a study of the scientific literature existing in this area, which, in turn, is due to various factors. This is the relevance of the study.

The relevance of the issue is also due to the fact that the post-Soviet countries have not yet overcome the Soviet legacy, which often manifests itself in the actions of both the political elite and the public.

Proper knowledge cannot be created due to a number of factors such as a problem with access to archival material, ignoring negative examples, the formality of rehabilitation or less memorization, which are important in the process of overcoming the Soviet past.

The fact that a certain part of society today does not perceive the scale and severity of repressions and even justifies crimes by the "request of the time" may be due to low awareness and lack of reliable information about individual stories. Expansion of research oral histories as an alternative memory would contribute to the restoration of the actual image of that period, would reveal the influence of political repression on the entire Georgian society.

In addition, the study of scientific literature on political repression, analysis of available works and publications provide an opportunity to discuss political repression in the context of memory.

Keywords: History, historiography, political repression, Soviet legacy, Ajara

ირინე შერვაშიძე

ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის დოქტორანტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი,
ისტორიის სადოქტორო პროგრამა
საქართველო, ქ. ბათუმი, ნინოშვილის ქ. 32/35
ORCID: 0000-0002-4997-4012
Ir.Sherwashidze@gmail.com
+995577302644

აბსტრაქტი

პოლიტიკური რეპრესიების კვლევა თანამედროვე ისტორიოგრაფიისთვის ერთ-ერთ მთავარ გამოწვევად იქცა. პოსტსაბჭოთა პერიოდში საიდუმლო საარქივო მასალებისა თუ მემუარული ლიტერატურის ხელმისაწვდომობამ ხელი შეუწყო ამ მიმართულებით კვლევების გააქტიურებას. ბოლო პერიოდში განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა საბჭოთა რეპრესიების შესწავლამ პოლიტიკური და კულტურული მეხსიერების კონტექსტში.

მიუხედავად კვლევათა ერთგვარი სიმრავლისა, ისტორიოგრაფია გაჯერებულია იმ ნარატივებით, რომელიც საბჭოთა სისტემის მესვეურების, პარტიული ფუნქციონერებისა და მათთან ასოცირებული „საბჭოთა ინტელიგენციის“ მხრიდან იყო შემოთავაზებული.

სტატიის მიზანია, ამ მიმართულებით არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის კვლევის საფუძველზე, წარმოაჩინოს ის ტენდენციები, რომელიც დღემდე არსებობს როგორც ისტორიოგრაფიაში, ისე ფართო საზოგადოებაში, რაც თავის მხრივ, სხვადასხვა ფაქტორით არის განპირობებული. აქედან გამომდინარეობს კვლევის აქტუალურობაც.

საკითხის აქტუალობას განაპირობებს ის ფაქტიც, რომ პოსტსაბჭოთა ქვეყნებში ჯერ კიდევ არ არის დაძლეული საბჭოთა მემკვიდრეობა, რომელიც ხშირად ვლინდება როგორც პოლიტიკური ელიტის, ისე ფართო საზოგადოების ქმედებებში.

მთელი რიგი მიზეზების გამო, როგორცაა საარქივო მასალებზე წვდომის პრობლემა, უარყოფითი მაგალითების უგულებელყოფა, რეაბილიტაციის ფორმალურობა თუ ნაკლები მემორიზაცია, ვერ იქმნება სათანადო ცოდნა, რომელიც მნიშვნელოვანია საბჭოთა წარსულის დაძლევის პროცესში.

ის, რომ დღეს საზოგადოების გარკვეული ნაწილი ვერ ახერხებს რეპრესიების მასშტაბისა და სიმძიმის ისე აღქმას, რომ ამართლებს კიდევ დანაშაულებს „დროის მოთხოვნით“, შესაძლოა დაბალი ინფორმირებულობით და ინდივიდუალურ ისტორიებთან ნაკლები წვდომით იყოს განპირობებული. ზეპირი ისტორიების, როგორც ალტერნატიული მეხსიერების შესწავლის თვალსაზრისით კვლევათა გაფართოება ხელს შეუწყობს ამ პერიოდის უფრო ზუსტი სურათის აღდგენას, წარმოაჩინოს პოლიტიკური რეპრესიების გავლენას მთელ ქართულ საზოგადოებაზე.

და ბოლოს, პოლიტიკურ რეპრესიებთან დაკავშირებული სამეცნიერო ლიტერატურის კვლევა, არსებული შრომებისა და პუბლიკაციების ანალიზი პოლიტიკური რეპრესიების მეხსიერების კონტექსტში განხილვის საშუალებასაც იძლევა.

საკვანძო სიტყვები: ისტორია, ისტორიოგრაფია, პოლიტიკური რეპრესიები, საბჭოთა მემკვიდრეობა, აჭარა

შესავალი

საბჭოთა კავშირის დაშლისა და საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის შემდეგ, როცა სამეცნიერო მიმოქცევაში შევიდა მემუარული ლიტერატურა და საარქივო მასალაც ხელმისაწვდომი გახდა, ისტორიკოსებს კვლევების წარმოებისთვის ფართო ასპარეზი გაეხსნათ. პოსტსაბჭოთა ქვეყნებისთვის, მათ შორის, საქართველოსთვის ერთ-ერთი მთავარი გამოწვევა იყო რეალური ფაქტების მოძიება და პოლიტიზირებული საბჭოთა ისტორიის გადაფასება. თანამედროვე ისტორიოგრაფიისთვის კი აქტუალური გახდა საბჭოთა წარსულის შესწავლა პოლიტიკური და კულტურული მეხსიერების კონტექსტში, რადგან საბჭოთა სისტემის მიერ დატოვებული მძიმე მემკვიდრეობა სხვადასხვა ფორმით დღემდე ვლინდება როგორც პოლიტიკური ელიტის, ისე ფართო საზოგადოების ქმედებებში.

წარსულის გადაფასების იმ წინააღმდეგობრივ გზაზე, რომელსაც ჩვენი ქვეყანა გადის, საბჭოთა რეჟიმის ანატომიას ყველაზე ნათლად წარმოაჩენს პოლიტიკური რეპრესიები. ამიტომ არის საბჭოთა წარსულის კვლევები კონცენტრირებული „დიდი ტერორის“ საკითხებზე, რომელიც 20-იანი წლებიდან დაიწყო და განსაკუთრებულ მასშტაბებს 30-იან წლებში მიაღწია, როცა რეპრესიულმა პოლიტიკამ „დიდი ტერორის“ ანუ „დიდი წმენდის“ სახე მიიღო.

პოლიტიკური რეპრესიები გაგრძელდა 1941-1951 წლებშიც. ამ პერიოდში სხვადასხვა ეროვნების, ეთნიკური და რელიგიური უმცირესობის წარმომადგენლებმა გადაიტანეს მასობრივი რეპრესიები. რეპრესიები გაგრძელდა მეორე მსოფლიო ომის დასრულების შემდეგაც, რომელიც ომიდან დაბრუნებული ტყვედყოფილი ჯარისკაცების ნაწილის შრომა-გასწორებით ბანაკებში გადასახლებითა და ადამიანების ფსიქიატრიულ საავადმყოფოებში იძულებითი მკურნალობით გამოიხატა. ფიზიკური განადგურების და პატიმრობის პარალელურად, ათასობით ადამიანს ჩამოერთვა კერძო საკუთრება და გაასახლეს საკუთარი საცხოვრებელი სახლებიდან.

საგანგებოდ უნდა დავასახელოთ ორი ისტორიული მოვლენა, რომელმაც ქართველთა მეხსიერებაზე ტრავმული გავლენა მოახდინა - 1956 წლის 9 მარტის და 1989 წლის 9 აპრილის მშვიდობიანი დემონსტრანტების სისხლიანი დარბევა, რომელიც დღემდე სათანადოდ არ არის შესწავლილი.

მიუხედავად იმისა, რომ საბჭოთა კავშირი დაიშალა, მასშტაბური ტრაგედიების შესახებ ცოდნა ჯერ კიდევ ფრაგმენტულია და არაერთი ფაქტი სათანადოდ არ არის შესწავლილი. 1990-იანი წლების ისტორიოგრაფია საბჭოთა სისტემის რამდენიმე მნიშვნელოვანი მოვლენის გადაფასებით შემოიფარგლა, რაც ისტორიის სახელმძღვანელოებშიც არის ასახული.

1990-იანი წლებიდან დღემდე საბჭოთა რეპრესიების თემატიკას არაერთი სამეცნიერო ნაშრომი და სტატია მიეძღვნა. მიუხედავად კვლევათა ერთგვარი სიმრავლისა, შეიძლება ითქვას, რომ ქართული ისტორიოგრაფია ფოკუსირებული იყო პოლიტიკური ელიტისა და ინტელიგენციის წინააღმდეგ განხორციელებული დევნის ფაქტებზე. მაგ.: გიორგი ანჩაბაძის საქართველოს ისტორიის მოკლე ნარკვევში (ანჩაბაძე, 2005) გამოყოფილია ქართული ინტელიგენციის დევნის ფაქტები. აღნიშნული ტენდენცია შეეხო დასავლურ ისტორიოგრაფიასაც. ამერიკელი ისტორიკოსი რონალდ სუნი წერს, რომ 1936-1937 წლებში, ტერორის მსხვერპლი გახდა ურიცხვი მწერალი, მხატვარი და მეცნიერი, მასწავლებელთა თითქმის მთელი კორპუსი და უნივერსიტეტის მრავალი სტუდენტი (Sunny, 1994: 272).

საქართველოს ისტორიის შედარებით ახალი, მიმოხილვითი სახის კვლევები (Asatiani, 2009:387), საშუალო და უმაღლესი სასწავლებლების სახელმძღვანელოთა ნაწილი (გურული 2003:138; ჯანელიძე, 2012:347) გარკვეულწილად მიუთითებს, რომ რეპრესიებმა მოიცვა საზოგადოების თითქმის ყველა სოციალური ფენა. გარდა ამისა, პირად მაგალითზე

საუბრობს გეოგრაფი რევაზ გაჩეჩილაძე წიგნში „ჩემი მეოცე საუკუნე“ (გაჩეჩილაძე, 2008:298-299), სადაც ხაზგასმულია, რომ რეპრესიები შეეხო მოსახლეობის ყველა ფენას.

რეპრესიული პოლიტიკის გაძლიერებაში საბჭოთა საქართველოს ელიტის როლსა და ძალაუფლების „ცენტრიდან“ რეგიონებში გადანაწილების საინტერესო ფაქტებს გვაწვდის მარკ იუნგეს, ომარ თუშურაშვილისა და ბერნდ ბონვეჩის ორტომეული „ბოლშევიკური წესრიგი საქართველოში“, რომელიც 2015 წელს გამოიცა და სამეცნიერო ლიტერატურაში, მნიშვნელოვან საარქივო მასალაზე დაყრდნობით, სრულიად ახალი ფაქტები შემოიტანა (იუნგე, 2015ა; იუნგე, 2015ბ). ამავე წელს გამოიცა მარკ იუნგეს, ბერნდ ბონვეჩისა და დანიელ მიულერის „ეთნოსი და ტერორი საქართველოში“ (იუნგე, 2015გ), რომელიც სამეცნიერო წრეებში არაერთგვაროვანი შეფასებებისა და მძაფრი კრიტიკის საგანი გახდა. აღსანიშნავია „კომუნისმის შავი წიგნი“, რომელიც ქართულად 2011 წელს გამოიცა. ავტორთა შორის არიან სხვადასხვა ქვეყნის მეცნიერები, რომლებმაც დაამუშავეს მანამდე უცნობი საარქივო მასალა. წიგნი მოიცავს ყველა ქვეყანას, რომელიც კომუნისტურ რეჟიმში ცხოვრობდა ან ახლაც ცხოვრობს (კურტუა, 2011). ტოტალიტარიზმისა და რეპრესიული პოლიტიკის შესწავლისთვის მნიშვნელოვან ინფორმაციას იძლევა პროფესორების გიორგი ციციშვილის, ოთარ ჯანელიძის (ციციშვილი, 1998; ჯანელიძე, 2019) და სხვათა ნაშრომები.

უცხოელ მკვლევრებს შორის საინტერესოა ტიმოთი ბლაუველტის და ჯერემი სმიტის „საქართველო სტალინის შემდეგ: ნაციონალიზმი და საბჭოთა ხელისუფლება“, სადაც ასახულია 1953 წლის მარტში, სტალინის გარდაცვალების შემდეგ, საქართველოში განვითარებული მოვლენები. წიგნი ასახავს, თუ როგორ იყო არა მხოლოდ სტალინი, არამედ ქართველთა ფართო წრე საბჭოთა სისტემის ცენტრში, რამდენად სცემდნენ თავჯანს სტალინს საქართველოში (Blauvelt, 2015).

საბჭოთა რეჟიმის მესვეურთა მიმართ ამბივალენტური დამოკიდებულება თანამედროვე ქართული საზოგადოებისთვისაც არის დამახასიათებელი, რომლის მიზეზად ცოდნის ფრაგმენტულობა შეიძლება მივიჩნიოთ, რაც თავის მხრივ, სხვადასხვა ფაქტორით არის განპირობებული. საკითხებს, რამაც განაპირობა ტერორის პერიოდის სრულფასოვან კვლევათა სიმწირე, პოსტსაბჭოთა ისტორიოგრაფიისთვის დამახასიათებელ ტენდენციებსა და თანამედროვე მკვლევართა წინაშე არსებულ გამოწვევებს მსჯელობის ნაწილში განვიხილავთ.

მეთოდი

კრიტიკული ანალიზის მეთოდით შესწავლილია თუ როგორ არის ასახული საბჭოთა პოლიტიკური რეპრესიები ქართულ და არა მხოლოდ ქართულ ისტორიოგრაფიაში. კონტენტანალიზის მეთოდის გამოყენებით, გამოკვეთილია ის ტენდენციები, რომლითაც გაჯერებულია სამეცნიერო ლიტერატურა 1990-იანი წლებიდან დღემდე. განხილულია მკვლევართა გამოწვევები საკითხის შესწავლის პროცესში. სტატია დაფუძნებულია საკითხის ირგვლივ არსებულ სამეცნიერო კვლევებზე.

შედეგები

1. სამეცნიერო ლიტერატურის ბაზაზე, საკითხის დინამიკაში შესწავლამ საშუალება მოგვცა გამოგვეკვეთა ის ტენდენციები, რომელიც საბჭოთა რეპრესიების შესახებ არსებული კვლევებისთვის არის დამახასიათებელი 1990-იანი წლებიდან დღემდე;

2. სტატიაში გამოკვეთილია პოლიტიკური რეპრესიების შესწავლის საკითხებთან დაკავშირებული პრობლემები, თანამედროვე მკვლევართა გამოწვევები და მათი გადაჭრის გზები, სახელმწიფოს როლი საბჭოთა წარსულის გადაფასების პროცესში.

მსჯელობა

საბჭოთა კავშირში რეალური ფაქტების დადგენა და ისტორიის სათანადოდ შესწავლა შეუძლებელი იყო. ისტორიკოსები ქმნიდნენ საბჭოთა ისტორიას და შესაბამისად, სამეცნიერო ლიტერატურაც გაჯერებული იყო საბჭოთა იდეოლოგიით. ინტელექტუალები შედარებით თავისუფალნი იყვნენ შორეული წარსულის შესწავლის საკითხებში. რეალურ ისტორიაზე საუბარი კი დაუშვებელი იყო.

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, საქართველო, ისევე როგორც თითქმის ყველა პოსტსაბჭოთა ქვეყანა, რეპრესიების კვლევების თვალსაზრისით ყურადღების ცენტრში მოექცა. თუმცა ამ პერიოდის კვლევები საკმაოდ მწირია და საბჭოთა ისტორიის მნიშვნელოვანი მოვლენების გადაფასებით არის შემოფარგლული.

1990-იანი წლების კვლევათა სიმწირის მიზეზად სამეცნიერო წრეებში სხვადასხვა პოლიტიკური თუ ეკონომიკური ფაქტორი არის დასახელებული. მკვლევართა აზრით, სამოქალაქო ომმა, განადგურებულმა ეკონომიკამ და იმ სოციალურ-პოლიტიკურმა პრობლემებმა, რომელიც ამ პერიოდის საქართველოსთვის იყო დამახასიათებელი, ერთი მხრივ, ხელი შეუწყო რეპრესიების მეხსიერებიდან განდევნას, ხოლო მეორე მხრივ, საბჭოთა წარსულის მიმართ ნოსტალგიური განწყობები გააჩინა.

კიდევ ერთი ფაქტორი, რამაც შეამცირა სრულფასოვან კვლევათა შესაძლებლობები, ტერორის პერიოდის საარქივო მასალის სიმწირეა. როგორც ცნობილია, სამოქალაქო ომის დროს დაიწვა თუ ქვეყნიდან გაიტანეს სუკ-ის არქივები. გადარჩენილი დოკუმენტების მნიშვნელოვანი ნაწილი დაცულია შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივში. თუმცა აქ ჩნდება კითხვა - კგბ-ს არქივების გადარჩენის შემთხვევაში, მათი სანდოობის თვალსაზრისით, რამდენად იქნებოდა შესაძლებელი რეპრესიების სრული სურათის აღდგენა? ზოგადად უნდა ითქვას, რომ კგბ-ს არქივები საფუძვლიანად იძლევა სპეკულაციისა და ინტერპრეტაციის შესაძლებლობებს.

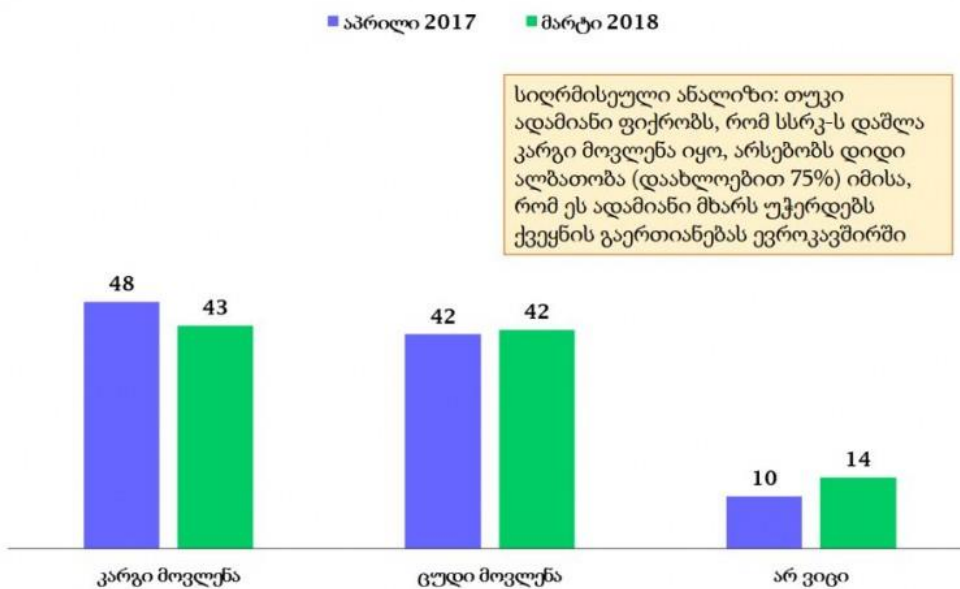
საბჭოური მემკვიდრეობისაგან მიღებული მენტალური პრობლემების მოგვიანო პერიოდშიც ვერ დაძლევა მკვლევართა მიერ ახსნილია მეხსიერების პოლიტიკის არათანმიმდევრულობით, რომელიც მთავრობების მიერ პოლიტიკის დღის წესრიგის შესაბამისად იცვლებოდა. ქვეყანამ მსხვერპლის როლი მოირგო და საბჭოთა ტერორის პერიოდზე პასუხისმგებლობა, მისი გადააზრებისა და გაზიარების ნაცვლად, გარე მტერს დააკისრა. 2012 წელს მოსული ხელისუფლების წარსულის ჰორიზონტი კი უკანასკნელი ცხრა წლით შემოისაზღვრა, რამაც ისევ გამორიცხა წარსულის რეფლექსიის და ტოტალიტარული გამოცდილებიდან გაკვეთილების გამოტანის შესაძლებლობა (ჯავახიშვილი, 2015:331). ტრავმული მეხსიერების მკვლევარი დარეჯან (ჯანა) ჯავახიშვილი მიუთითებს, რომ „ისეთი გახმაურებული შემთხვევებიც კი, როგორც იყო რეპრესიები მწერალთა კავშირში თუ მათი როლი რეპრესიული დისკურსის შექმნაში არც სასამართლო სფეროში გადასულა და არც სამეცნიერო განხილვის საგნად გამხდარა. მსგავსი ვითარებაა ყველა დონესა და სფეროში, რაც აფერხებს საზოგადოების განვითარების პროცესს, სადაც ჯერ კიდევ ძლიერია ტოტალიტარული სამკუთხედის - მსხვერპლი, აგრესორი და გვერდითი დამკვირვებლის ინერცია, რომლებიც ძალიან ადვილად იცვლიან როლებს” (ჯავახიშვილი, 2015:336).

ისტორიკოსების დავით ჯიშკარიანისა და ირაკლი ხვადაგიანის აზრით (ჯიშკარიანი, 2014; Хвадаგიანი, 2016), აღნიშნულ მიზეზებთან ერთად, რეპრესიების სამეცნიერო შესწავლისა და საბჭოთა ტერორის მსხვერპლთა რეაბილიტაციის პროცესს აბრკოლებს მოქმედი კანონმდებლობა. მკვლევრებს ფაქტობრივად არ აქვთ წვდომა ეროვნულ არქივში დაცულ მასალებზე, რადგან საქართველოს კანონი „ეროვნული არქივის და საარქივო ფონდის შესახებ“ კრძალავს მათ გაცნობას „მესამე პირის მიერ“, დოკუმენტის შექმნიდან 75 წლის მანძილზე (Хвадаგიანი, 2016). რაც ნიშნავს, რომ 1950-იანი წლების რეაბილიტაციის მასალები კვლევებისთვის ხელმისაწვდომი 2030 წლიდან იქნება. გარდა ამისა, ცნობილია, რომ მთელი რიგი მიზეზების გამო, ქვეყანაში არ ჩატარდა ლუსტრაცია.

ამდენად, დღემდე წარსულის რეფლექსია ფაქტობრივად არ მომხდარა. სამეცნიერო განხილვის საგანი არ გამხდარა არაერთი მნიშვნელოვანი შემთხვევა. არც რეპრესირებულთა ოჯახების ზეპირი ისტორიების კვლევების თვალსაზრისით არის განებივრებული მკითხველი. საბოლოო ჯამში, მითებითა და სტერეოტიპებით გაჯერებული რეალობა საზოგადოებაში საბჭოთა წარსულის მიმართ ამბივალენტური დამოკიდებულების ნაყოფიერ ნიადაგს ქმნის.

ქართული საზოგადოების განწყობების ნათელ ილუსტრაციას წარმოადგენს ეროვნულ-დემოკრატიული ინსტიტუტის (NDI) მიერ 2018 წელს გამოქვეყნებული საზოგადოებრივი აზრის კვლევის შედეგები, სადაც მოსახლეობის 43% საბჭოთა კავშირის დაშლას საქართველოსთვის დადებით მოვლენად აფასებს, ხოლო 42% ცუდ მოვლენად აღიქვამს.

საბჭოთა კავშირის დაშლა საქართველოსთვის კარგი მოვლენა იყო თუ ცუდი? (q40)

კვლევის სავსე სამუშაოები ჩატარდა 2018 წლის 20 მარტი-4 აპრილის პერიოდში, საქართველოს მასშტაბით (ოკუპირებული ტერიტორიების გამოკლებით), 2 194 პირისპირ ინტერვიუს წარმომადგენლობითი შერჩევის საფუძველზე. ცდომილების ზღვარი +2.2%-ია. NDI-ის კვლევები ხორციელდება დიდი ბრიტანეთის მთავრობის UK aid-ის ფინანსური ხელშეწყობით. გამოკითხვას ატარებს CRRC-საქართველო.

საქართველოში ცოტაა ორგანიზაცია, რომელიც საბჭოთა წარსულის კვლევებით არის დაინტერესებული. მათ შორის არიან: ინფორმაციის თავისუფლებისა და განვითარების

ინსტიტუტი (IDFI), საბჭოთა წარსულის კვლევის ლაბორატორია (SovLab), საქართველოს ახალგაზრდა იურისტთა ასოციაცია (GYLA) და საქართველოს საზოგადოება მემორიალი. საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს მხარდაჭერით, ჰაინრიჰ ბიოლის ფონდისა და საქართველოში შვეიცარიის საელჩოს ფინანსური დახმარებით, IDFI-სა და მემორიალის მიერ განხორციელდა პროექტი "სტალინური სიები საქართველოდან". ამ პროექტით შეიქმნა მონაცემთა ბაზა სამიუნივერსიტეტით, რომელიც შეიცავს 1937-1938 წლების დიდი ტერორის მსხვერპლთა 3600-ზე მეტ მოკლე ბიოგრაფიას, რომლებიც მსჯავრდებულები იყვნენ სტალინის და პოლიტიბიუროს წევრების მიერ მიღებული გადაწყვეტილებების საფუძველზე. 2011 წელს საბჭოთა წარსულის კვლევის ლაბორატორიამ ანთოლოგიად გამოსცა ის დისკუსიები, რომლებსაც ერთი წლის განმავლობაში გოეთეს ინსტიტუტში მართავდა. დისკუსიების თემა საბჭოთა წარსულის გააზრებაა და ბევრ მნიშვნელოვან საკითხს მოიცავს.

კიდევ უფრო ნაკლებია კვლევები საბჭოთა ტერორის შესახებ კულტურული და პოლიტიკური მეხსიერების კონტექსტში. არ არსებობს აკადემიური ფსიქოლოგიური კვლევა, რომელიც ტოტალიტარული წარსულის გავლენას შეისწავლიდა რეპრესირებულ ოჯახებსა თუ ქართულ საზოგადოებაზე, გარდა ფსიქოლოგისა და ტრავმული მეხსიერების მკვლევრის დარეჯან (ჯანა) ჯავახიშვილის სადისერტაციო ნაშრომისა „ტოტალიტარული რეპრესიებით გამოწვეული ტრავმის გავლენა და თაობათაშორისი გადაცემა საქართველოს მაგალითზე“ (ჯავახიშვილი, 2018).

არც საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში განხორციელებული დევნის თავისებურებების შესახებ კვლევები არის წარმოებული. როგორც ცნობილია, საბჭოთა რეჟიმი აჭარის რეგიონის მიმართ, მთელი რიგი ფაქტორების გათვალისწინებით (საზღვრისპირა მდებარეობა, მუსლიმური მოსახლეობა, ისტორიული წარსული და ა.შ.), განსაკუთრებული უნდობლობით იყო განწყობილი.

დიდი ტერორის კვლევის საკითხს აჭარასთან მიმართებაში ართულებს ის ფაქტიც, რომ საქართველოს სსრ შინაგან საქმეთა კომისარიატი) კულაკური ოპერაციების მსხვერპლთა მონაცემების ბაზებში აჭარის მოსახლეობა გაერთიანებულია რეპრესირებულთა საერთო სიაში. მათი ცალკე გათვალისწინება ნაწილობრივ ახლა დაიწყო, რაც კვლევებისთვის ფართო შესაძლებლობას იძლევა.

აჭარასთან დაკავშირებით ჯერ კიდევ 1959 წელს გამოქვეყნდა სტატია ერთ-ერთი ემიგრანტის მიერ აჭარის პარტიული ხელმძღვანელობის მიმართ განხორციელებული დევნის შესახებ (Hanjibeyli, 1959:21-26). 2000 წელს ოსიკო გვარიშვილმა გამოსცა წიგნი „სტალინი და ავბედითი 1937 წელი“. პუბლიკაცია ავტორმა დახვრეტელი მამის ხსოვნას მიუძღვნა, სადაც სხვა რეპრესირებულებიც არის აღწერილი (გვარიშვილი, 2000). ასევე, მნიშვნელოვანია შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივის პროექტი - „აღადგინე ისტორია არქივთან ერთად“, რომლის ერთ-ერთი გამოცემა - „არქივის კვალდაკვალ - ბათუმი“ მთლიანად აჭარაში და მათ შორის ბათუმში, გასულ საუკუნეში განვითარებულ მოვლენებს ეძღვნება, სადაც ვრცლად არის გაშუქებული რეგიონში განხორციელებული რეპრესიები, საარქივო მასალაზე დაყრდნობით მოცემულია 1937-38 წლებში დახვრეტელთა სიები და დახვრეტის ოქმები. აჭარაში 30-50-იანი წლების რეპრესიებს ეძღვნება ლილი ჩიქოვანის და ნოდარ ცეცხლაძის ნაშრომი „რეზილიტაცია“, რომლის ნაწილი ჟურნალ „ჭოროხსა“ და გაზეთ „სოვეტსკაია ადჟარიაში“ იბეჭდებოდა (ჩიქოვანი, 1995). ბათუმში დახვრეტელ პირთა და რეპრესირებულთა ბიოგრაფიების შესახებ ინფორმაციას იძლევა რამაზ სურმანიძის წიგნი „ტრაგედია ბათუმში, 1937-38 წლები“ (სურმანიძე, 2014). ამავე თემატიკას ეძღვნება ოთარ თურმანიძის ნაშრომი „სამეურნეო-საწარმოო კადრების, კულაკების და სხვა არასასურველი ადამიანების რეპრესიები“, რომლის ნაწილი 2017 წელს გაზეთ „აჭარაში“ იბეჭდებოდა (თურმანიძე, 2017).

აჭარასთან მიმართებაში უნდა აღინიშნოს მარკ იუნგეს, ბერნდ ბონვერისა და დანიელ მიულერის მიერ 2015 წელს გამოცემულ წიგნი „ეთნოსი და ტერორი საქართველოში“, სადაც ავტორები ცდილობენ გაარკვიონ, ატარებდა თუ არა პოლიტიკური რეპრესიები ეთნიკური ნიშნით დევნის ხასიათს „ტიტულოვანი ქართველი ერის“ ჰომოგენიზაციის იდეის ქვეშ, რომლის ხელმძღვანელად აჭარასთან მიმართებაში დასახელებულია ცენტრალური კომიტეტის იმდროინდელი მდივანი ლავრენტი ბერია. არგუმენტად კი მოყვანილია ლ.პ. ბერიას წერილი იოსებ სტალინისადმი, სადაც იგი საყვედურს გამოთქვამს 1937 წელს, საბჭოთა მოსახლეობის აღწერის შემდეგ შედგენილ „ეროვნებათა ლექსიკონში“ აჭარლების ცალკე ერთად დაფიქსირებასთან დაკავშირებით და აკრიტიკებს საბჭოთა მეცნიერებათა აკადემიას, რომელსაც საქართველოს მოსახლეობის ეთნიკურ კლასიფიკაციაში აჭარლები ასევე ცალკე ეთნოსად ჰყავს წარმოდგენილი. წერილში ყურადღება გამახვილებულია აჭარის მოსახლეობის რელიგიური თავისებურებების საკითხებზეც (იუნგე, 2015:71; ფონდი 14, საქმე 152:82). წიგნის ავტორები მიუთითებენ, რომ საბჭოთა იმპერიის მიერ განხორციელებული რეპრესიული პოლიტიკა მკაცრი იყო აჭარასთან მიმართებაში. გასათვალისწინებელია, რომ კვლევასთან დაკავშირებით სამეცნიერო წრეებში მწვავე დისკუსია გაიმართა. ავტორებსა და კვლევის შედეგებზე მოდავე ქართველ ისტორიკოსთა შორის გამართული მსჯელობა და აზრთასხვადასხვაობა წარმოდგენილია ზემოთ დასახელებულ ნაშრომში.

ავტორები მარკ იუნგე, ომარ თუმურაშვილი და ბერნდ ბონვერი წიგნში „ბოლშევიკური წესრიგი საქართველოში“, რომელიც ორ ტომად 2015 წელს გამოიცა, სწორედ იმ ტენდენციებზე მიუთითებენ, რომელიც დამახასიათებელი იყო ქართული ისტორიოგრაფიისთვის. ავტორების თანახმად, ქართული და არა მხოლოდ ქართული ისტორიოგრაფია გაჯერებულია საბჭოთა ელიტის წინააღმდეგ გატარებული რეპრესიებით მაშინ, როცა საქართველოს ისტორიის შედარებით ახალი კვლევებით ცხადი ხდება, რომ რეპრესიებს არა მხოლოდ ელიტა, არამედ მთელი ქართული საზოგადოება ემსხვერპლა. ამასთან, საბჭოთა ტერორი განხილულია სტალინისა და ლავრენტი ბერიას პიროვნებათა ჭრილში, იგნორირებულია ქართული საბჭოთა ელიტის მიერ ჩადენილი დანაშაულები (იუნგე, 2015:14).

გარდა საინტერესო მსჯელობისა, ნაშრომი „ბოლშევიკური წესრიგი“ საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს საარქივო მასალაზე დაყრდნობით მნიშვნელოვან დოკუმენტებს გვთავაზობს, სადაც საქართველოს მაგალითზე გამოკვლეულია შინსახკომის მიერ ჩატარებული სამი ოპერაცია: ე.წ. „კულაკური“ ოპერაცია, „ნაციონალური ხაზის“ ოპერაციები და სოციალური წმენდა („მილიციის“ სამეული), რომლებიც განხილულია რაოდენობრივი და ხარისხობრივი კუთხით, დათვლილია სქესი, ასაკი, სოციალური სტატუსი. შედარებულია 1937 და 1938 წლების რეპრესიები და სხვა რეგიონებში განხორციელებული დევნის მასშტაბები საქართველოსთან მიმართებაში. წიგნის ავტორები განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობენ საქართველოში ტერორის სპეციფიკას, სადამსჯელო უფლებამოსილების ნაწილის ცენტრიდან პერიფერიისთვის გადაცემის ფაქტებსა და შინსახკომის „სამეულის“ მიერ საზოგადოების მასობრივ გასამართლებას (იუნგე, 2015:31). როგორც ცნობილია, მასობრივი ოპერაციებისთვის დაპატიმრებისა და სიკვდილმისჯილთა ე.წ. „ლიმიტები“ ცენტრის მიერ იყო განსაზღვრული (Gregory, 2009), მაგრამ საარქივო მასალაზე დაყრდნობით ირკვევა მრავალი შემთხვევა, როდესაც რეგიონული „ნომენკლატურა“ ცენტრს რეპრესიების „ლიმიტების“ გაზრდას სთხოვს.

უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოში დიდი ტერორის საკითხების შესწავლა მეტწილად საარქივო მასალების, სამეცნიერო ლიტერატურის თუ სხვადასხვა ტექსტური ნარატივის საფუძველზე მიმდინარეობს. საარქივო დოკუმენტები ხშირად უალტერნატივოა და საშუალებას იძლევა მოვიპოვოთ ინფორმაცია კონკრეტული პიროვნებების შესახებ, გავანალიზოთ რეჟიმის მოქმედების სპეციფიკა და შევქმნათ რეპრესიების სტატისტიკური

სურათი. თუმცა დოკუმენტები, რომელიც რეჟიმის პირობებში იქმნებოდა და მკაცრად კონტროლდებოდა, ხშირად ისტორიული ფაქტებისა და მოვლენების საბჭოთა ხელისუფლებისთვის „მისაღებ“ შინაარსს მოიცავს და არა რეალურ ვითარებას. ასეთ შემთხვევაში, მნიშვნელოვანია რეპრესირებული პირების და მათი ოჯახის წევრების პირადი მოგონებების - ზეპირი ისტორიების შეჯერება საარქივო დოკუმენტაციასთან. მართალია, არც ინდივიდუალური ისტორიები არის სუბიექტურობისგან დაცლილი ან „ოფიციალური ვერსიის“ გავლენისგან სრულად თავისუფალი, რომელსაც მაშინდელი სისტემა გვთავაზობდა, თუმცა ზეპირი ისტორიების, როგორც ალტერნატიული მეხსიერების შესწავლა მნიშვნელოვანია ამ პერიოდის უფრო ზუსტი სურათის აღდგენის თვალსაზრისით.

საქართველოში ზეპირი ისტორიების ბაზაზე სულ რამდენიმე კვლევა არსებობს. მათ შორის - 2010 წელს, რუსთაველის ფონდის მხარდაჭერის ფარგლებში განხორციელებული კვლევითი პროექტი - მეცნიერთა ჯგუფის მიერ გამოცემული რეპრესირებულთა ოჯახის წევრებში შეგროვებული ზეპირი ისტორიები (ჩოლოყაშვილი, 2010); ჰაინრიხ ბიოლის ფონდის სამხრეთკავკასიის რეგიონალური ბიუროს მხარდაჭერით გამოქვეყნებული 18 ადამიანის მოგონებების კრებული, რომელთა დედები „მოლაღატეთა ცოლების“ ბანაკ „აღჯირში“ იხდიდნენ სასჯელს (ლეჟავა, 2008); SovLab-ისა და DVV-International-ის ერთობლივი პროექტის ფარგლებში გამოცემული წიგნი, 13 რეპრესირებული ქალის დევნის შესახებ, რომლებსაც თავად ყვებიან (მარგველაშვილი, 2012).

ისტორიკოსი და საბჭოთა წარსულის მკვლევარი ირაკლი ხვადაგიანი მიუთითებს, რომ დღეისთვის, საზოგადოებაში ჯერ კიდევ მაღალია პოზიტიური განწყობა საბჭოთა რეჟიმისადმი, რაც ამავე რეჟიმის მსხვერპლთა მიმართ ცივ დამოკიდებულებას განაპირობებს. ამ რეალობის ჩამოყალიბებას გარკვეულწილად ხელს უწყობს რეპრესირების მსხვერპლთა ტრავმული გამოცდილებით გამოწვეული სიჩუმე. შესაბამისად, საკითხის სიმწვავეს შეგრძნება მხოლოდ მსხვერპლთა და მათი შთამომავლების ჯგუფის შიდა სივრცეში დარჩა. ფართო საზოგადოებისთვის კი, უახლესი ისტორიის ეს ალტერნატიული სურათი უცხოა (ხვადაგიანი, 2019).

რეპრესირების მსხვერპლთა „სიჩუმე“ გარკვეულწილად საბჭოთა რეჟიმის რეპრესირული პოლიტიკის შედეგად მიღებული ტრავმის ზეგავლენით აიხსნება, რომელიც თაობიდან თაობას გადაეცემა და დღემდე ღია ჭრილობებს წარმოადგენს. ფსიქოლოგი დარეჯან (ჯანა) ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ ტრავმა გამოუგლოვებელია და დღემდე რეპრესირებულთა მეორე და მესამე თაობის ადამიანებში მთელი რიგი სიმპტომებისა - გაუცნობიერებელი შიში, ზესიფხიზლე, სირცხვილის მაგალითები იჩენს თავს (ჯავახიშვილი, 2018:138).

ჯანა ჯავახიშვილის თანახმად, სტრესის თაობიდან თაობაზე გადაცემის მოდელი გარდა ოჯახური, ინდივიდუალური და სოციალური დონის ფაქტორებისა, საზოგადოებრივ და სახელმწიფო დონის ფაქტორებსაც მოიცავს. საზოგადოებრივ დონეზე მოქმედი ფაქტორები განსაზღვრავს, თუ რამდენად აღიარებს სოციალური რეპრესირების რეალობას და რამდენად ქმნის ტრავმის გამოგლოვების საშუალებას ხელოვნების, მეცნიერების, სოციალური აქციების, რელიგიური თუ სხვა კულტურული რიტუალების სახით, ხოლო სახელმწიფო დონის ფაქტორები პასუხისმგებელია სახელმწიფო რეპრესირების უსამართლობის აღიარებასა და აღდგენითი მართლმსაჯულების სერვისების უზრუნველყოფაზე (ჯავახიშვილი, 2018:222). სხვაგვარად რომ ვთქვათ, რამდენად წარმართავს სახელმწიფო სამართლიან, პროცედურულად და ინსტიტუციურად გამართულ რეაბილიტაციის პროცესს, რომელიც რეპრესირებულთა მორალურ და მატერიალურ კომპენსაციას მოემსახურება. ჩაატარებს ლუსტრაციას, გაასამართლებს და დასჯის დამნაშავეებს და ა.შ. სწორედ ამაზე იქნება დამოკიდებული თუ რამდენად შეუწყობს ხელს ტოტალიტარული ტრავმის გადალახვას ინდივიდუალურ, ოჯახურ და საზოგადოებრივ დონეზე.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ისტორიული პროცესები მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს ამა თუ იმ ერის ეთნომენტალურ ხასიათზე. ეს გავლენა განსაკუთრებულ ხასიათს იძენს პოლიტიკური ძალადობის პირობებში. ისტორიული წარსულიდან გამომდინარე, აჭარას ორმაგი წნეხის ქვეშ უწევდა ცხოვრება, რაც განსაკუთრებულ ფსიქოზურ მდგომარეობას ქმნიდა რეგიონში და ხშირად იდენტობის კრიზისამდე მიდიოდა. აჭარაში ოსმალთა სამასწლიანი ბატონობა, მისი საზღვრისპირა მდებარეობა, განსხვავებული რელიგია, საზღვარს იქით დარჩენილი ეკონომიკური და ნათესაური კავშირები საბჭოთა ხელისუფლებას ამ რეგიონის მოსახლეობის მიმართ უნდობლობით განაწყობდა. თავად მოსახლეობას კი, უკიდურესად მწირი ეკონომიკური მდგომარეობის ფონზე, ხშირად ფიზიკური გადარჩენისთვის უწევდა ბრძოლა, რაც ისედაც ტრავმირებული საზოგადოების ფსიქიკას კიდევ უფრო ამძიმებდა. აჭარაში მრავლად არიან პოლიტიკური რეპრესიების მსხვერპლთა შთამომავლები, რომელთა მეხსიერებაში შემორჩენილი ისტორიები წარმოადგენს მნიშვნელოვან ინფორმაციას საბჭოთა წარსულის კვლევის პროცესში. ზეპირი ისტორიების მოძიება, საზოგადოების სტრესული გამოცდილების კვლევა სხვადასხვა თაობაში, გენდერსა თუ სოციალურ ჯგუფში მნიშვნელოვან გამოწვევას წარმოადგენს და სახელმწიფოს მხრიდან უნდა იყოს მხარდაჭერილი.

დასკვნა

ამდენად, გარკვეულ სამეცნიერო ლიტერატურაზე დაყრდნობით, შესაძლებელია გამოვყოთ საბჭოთა რეპრესიების კვლევებისთვის დამახასიათებელი ტენდენციები და ის კითხვები, რომლებიც დღემდე პასუხგაუცემელი რჩება.

მიუხედავად კვლევათა ერთგვარი სიმრავლისა და არაერთი მნიშვნელოვანი პროექტისა, მათი დიდი ნაწილი ფაქტების მოძიება-გადმოცემას ემსახურება და მოკლებულია ანალიზს. ამ სიცარიელეს გარკვეულწილად ავსებს თანამედროვე კვლევები.

ის, რომ დღეს საზოგადოების გარკვეული ნაწილი ვერ ახერხებს რეპრესიების მასშტაბისა და სიმძიმის ისე წარმოდგენას, რომ ამართლებს კიდევ დანაშაულებს „დროის მოთხოვნით“, შესაძლოა დაბალი ინფორმირებულობით და ინდივიდუალურ ისტორიებთან, როგორც უტყუარ ინფორმაციასთან ნაკლები წვდომით იყოს განპირობებული.

საბჭოთა წარსულის კვლევები დღეს საარქივო მასალებისა და სხვა ოფიციალური დოკუმენტაციის ბაზაზე მიმდინარეობს. ნაკლებია მსხვერპლთა ჯგუფის ინდივიდუალური ისტორიების, როგორც ალტერნატიული მეხსიერების გამოყენების მცდელობები, რომელსაც ბოლო პერიოდში მიექცა განსაკუთრებული ყურადღება.

გამომდინარე იქედან, რომ დღემდე სრულყოფილად არ არის შესწავლილი პოლიტიკური რეპრესიების რეგიონალური სპეციფიკა და თავისებურებები, აჭარასთან მიმართებაში ერთგვარად ღიად რჩება კითხვები: როგორი იყო დამოკიდებულება აჭარის მოსახლეობის მიმართ, რა როლს თამაშობდა რელიგიური ფაქტორი და რეგიონის საზღვრისპირა მდებარეობა, რა გავლენას ახდენდა ხელისუფალთა ამბივალენტური დამოკიდებულება იდენტობის მიმართ, რა გავლენას ახდენს განსხვავებული შეხედულებების არსებობა პოლიტიკური რეპრესიების მეცნიერულ-ისტორიული ანალიზის პროცესში.

საბოლოო ჯამში, მთელი რიგი მიზეზების გამო, როგორცაა საარქივო მასალებზე წვდომის პრობლემა და უარყოფითი მაგალითების უგულებელყოფა, რეაბილიტაციის ფორმალურობა და ნაკლები მემორიზაცია, რაც კვლევებში, ფილმებში, ძეგლებსა თუ მემორიალურ დაფებში უნდა იყოს გამოხატული, ვერ იქმნება სათანადო ცოდნა, რომელიც მნიშვნელოვანია საბჭოთა წარსულის დაძლევის პროცესში.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები:

- anchabadze, g. (2005). *sakartvelos ist'oria*, tbilisi (ანჩაბაძე, გ. (2005). *საქართველოს ისტორია*, თბილისი);
- Asatiani, N. Janelidze, O., (2009). *History of Georgia. From Ancient Times to the Present Day*. Tbilisi);
- Blauvelt, T. Smith, J., (2015). (Eds.) – *Georgia after Stalin: Nationalism and Soviet Power*, London <http://eprints.iliauni.edu.ge/4568> ;
- chikovani, I. tsetskhladze, n., (1990). *reabilit'atsia*, batumi (ჩიქოვანი, ლ. ცეცხლაძე, ნ., (1990). *რეაბილიტაცია*, ბათუმი);
- choloqashvili, r. chkheidze, e. balanchivadze, n. rat'iani, n. qvelashvili, i., (2010). *zep'iri ist'oriebi, gadmotsemebi 1921-1991*, kartuli lit'erat'uris inst'it'ut'i, tb. (ჩოლოყაშვილი, რ. ჩხეიძე, ე. ბალანჩივაძე, ნ. რატიანი, ნ. ყველაშვილი, ი., (2010). *ზეპირი ისტორიები, გადმოცემები 1921-1991*, ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი, თბ.);
- Gregory, P. (2009). *Terror by Quota: State Security from Lenin to Stalin*, New Haven: Yale University Press, <https://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=23648>;
- guruli, v. (2003). *sakartvelos ist'oria XX sauk'une, sakhelmdzghvanelo ist'oriis pak'ult'et'is st'udent'ebistvis*, tbilisis universit'et'is gamomtsemloba, gamomtsemloba art'anuji (გურული, ვ. (2003). *საქართველოს ისტორია XX საუკუნე, სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისთვის*, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, გამომცემლობა არტანუჯი);
- gvarishvili, o. (2000). *st'alini da avbediti 1937 ts'eli*, batumi (გვარიშვილი, ო. (2000). *სტალინი და ავბედითი 1937 წელი*, ბათუმი);
- hainrikh biolis pondis samkhretk'avk'asiis regionaluri biuro, *alzhiris" p'at'imarta p'ort'ret'ebi-st'alinizmis ist'oriidan*. shemdgeneli: lezhava, n., bekishvili, n. tbilisi, 2008 (ჰაინრიხ ბიოლის ფონდის სამხრეთკავკასიის რეგიონალური ბიურო, "ალჟირის" პატიმართა პორტრეტები-სტალინიზმის ისტორიიდან. შემდგენელი: ლეჟავა, ნ., ბექიშვილი, ნ. თბილისი, 2008.) <http://kulturiskvlebebi.weebly.com/uploads/>
- iunge, m. bonvechi, b. miuleri, d., (2015). *etnosi da t'erori sakartveloshi*, tbilisi (იუნგე მ. ბონვეჩი, ბ. მიულერი, დ., (2015). *ეთნოსი და ტერორი საქართველოში*, თბილისი, გამომცემლობა: ინტელექტი);
- iunge, m. bonvechi, b. tushurashvili, o., (2015). *bolshevik'uri ts'esrigi sakartveloshi: didi t'erori k'avk'asiis p'at'ara resp'ublik'ashi*, tbilisi (იუნგე, მ. ბონვეჩი, ბ. თუმურაშვილი, ო., (2015). *ბოლშევიკური წესრიგი საქართველოში: დიდი ტერორი კავკასიის პატარა რესპუბლიკაში*, თბილისი);
- k'urt'ua, s. verti, n. p'ane, zh. p'achk'ovsk'i, a. bart'osek'i, k'. margoleni, zhan-l., (2011) *k'omunizmis shavi ts'igni*, tbilisi, ilias sakhelmts'ipo universit'et'is gamomtsemloba (კურტუა, ს. ვერთი, ნ. პანე, ჟ. პაჩკოვსკი, ა. ბარტოსეკი, კ. მარგოლენი, ჟან-ლ., (2011) *კომუნიზმის შავი წიგნი*, თბილისი, გამომცემლობა: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი);
- khvadagiani, d. (2019). *reabilit'atsia - purtselze da realobashi*, (ხვადაგიანი, დ. (2019). *რეაბილიტაცია - ფურცელზე და რეალობაში*), <http://archive.ge/ka/blog/70>;
- karaia, t. (2015). *sabch'ota ts'arsulis gaazreba sakartveloshi „vardebis revolutsiis shemdeg*, akhalgazrda mk'vlevarta zhurnali. №2, (ქარაია, თ. (2015). *საბჭოთა წარსულის გააზრება*

საქართველოში „ვარდების რევოლუციის შემდეგ. ახალგაზრდა მკვლევართა ჟურნალი. №2, www.jyr.tsu.ge);

margvelashvili, a, khvadagiani, i., shaishmelashvili, g., gogishvili, d. (2012). *dak'arguli ist'oria*. tbilisi, (მარგველაშვილი, ა., ხვადაგიანი, ი., შაიშმელაშვილი, გ., გოგიშვილი, დ. (2012). *დაკარგული ისტორია*. თბილისი);

Pipes, R. (2003). *Communism, the Vanished Specter*“Scandinavian University Press; *Communism: A History Communisme*, ed. Modern Library;

songhulashvili, a. (2000). *int'eligentsia da p'olit'ik'a me-20 sauk'unis 20-30-iani ts'lebis sakartveloshi*, k'lio (saist'orio almanakhi) (სონღულაშვილი, ა. (2000). *ინტელიგენცია და პოლიტიკა მე-20 საუკუნის 20-30-იანი წლების საქართველოში*, კლიო(საისტორიო ალმანახი);

surmanidze, r. (2014). *t'ragedia batumshi, 1937-38 ts'lebi*“, batumi (სურმანიძე, რ. (2014). *ტრაგედია ბათუმში, 1937-38 წლები*“, ბათუმი);

sabch'ota ts'arsulis k'vlevis laborat'oria (2011). *sabch'ota k'avshiris gaazreba - disk'usiebi*, (2011). antologia. (საბჭოთა წარსულის კვლევის ლაბორატორია, *საბჭოთა კავშირის გააზრება - დისკუსიები*, ანთოლოგია);

st'alinuri siebi sakartvelodan, (2018). tsipruli resursi (სტალინური სიები საქართველოდან, (2018) ციფრული რესურსი: <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=index&d=26>;

Suny, R. G. (1994). *The Making of the Georgian Nation*. Indiana;

sakartvelos shinagan sakmeta saminit'ros arkivi (II), pondi #14, sakme #152. (საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (II), ფონდი #14, საქმე #152;

tsitsishvili, g. (1998). *chek'ist'uri braldebebi shalva nutsubidzis mimart da mati dok'ument'ur-analit'ik'uri k'oment'arebi*, tbilisi universit'et'is gamomtsemloba. (ციციშვილი, გ. (1998). *ჩეკისტური ბრალდებები შალვა ნუცუბიძის მიმართ და მათი დოკუმენტურ-ანალიტიკური კომენტარები*, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა);

turmanidze, o. (2017). *sameurneo-sats'armoo k'adrebis, k'ulak'ebis da skhva arasasurveli adamianebis rep'resiebi*, gazeti „ach'ara“, #8-10 ivlisi - #11-12 okt'omberi. (თურმანიძე, ო. (2017). *სამეურნეო-საწარმოო კადრების, კულაკების და სხვა არასასურველი ადამიანების რეპრესიები*, გაზეთი „აჭარა“, # 8-10 ივლისი - #11-12 ოქტომბერი;

tushurashvili, o. (2017). *arkivis k'valdak'val-batumi, aghadgine ist'oria arkivtan ertad*, sakartvelos shss arkivi (თუშურაშვილი, ო. (2017). *არქივის კვალდაკვალ-ბათუმი, აღადგინე ისტორია არქივთან ერთად*, საქართველოს შსს არქივი);

Hanjibeyli, D. The 1937 Trials of Adzharian Leaders/Caucasian Rewiew. 1959. #8. p.21-26;

janelidze, o. tabuashvili, a., tavadze, l., iremashvili, n. (2012). *sakartvelos ist'oria 9*, gamomtsemloba „k'lio“, tb., (ჯანელიძე, ო. თაბუაშვილი, ა., თავაძე, ლ., ირემაშვილი, ნ. (2012). *საქართველოს ისტორია 9*, გამომცემლობა „კლიო“, თბილისი) <https://en.calameo.com/read/>;

janelidze, o. (2019). p'olit'ik'uri rep'resiebi sakartveloshi: mskhverp'li da jalatebi, zhurnali „analebi“, # 16 (ჯანელიძე, ო (2019). *პოლიტიკური რეპრესიები საქართველოში: მსხვერპლი და ჯალათები*, ჟურნალი „ანალები“, # 16);

- javakhishvili, j. (2018). *t'ot'alit'aruli rep'riesiebit gamots'veuli t'ravmis gavlena da taobatashorisi gadatsema sakartvelos magalitze*. ilias sakhelmts'ipo universit'et'i (ჯავახიშვილი, ჯ. (2018). *ტოტალიტარული რეპრესიებით გამოწვეული ტრავმის გავლენა და თაობათაშორისი გადაცემა საქართველოს მაგალითზე*. ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი. <https://iliauni.edu.ge/uploads/other/47/47369.pdf>)
- javakhishvili, j. (2015). *kartuli sazogadoeba da misi t'ravmebi*, disk'usia. iunge, m. (2015). *etnosi da t'erori sakartveloshi*, tbilisi, gamomtsemloba: int'elekt'i (ჯავახიშვილი, ჯ. (2015). *ქართული საზოგადოება და მისი ტრავმები*, დისკუსია. იუნგე, მ. (2015). *ეთნოსი და ტერორი საქართველოში*, თბილისი, გამომცემლობა: ინტელექტი)
- Хвадагиани, И. (2016). *Жертвы политических репрессий в Грузии: отношение общества и процесс реабилитации*. В: Рачинский, Я (сост.), *Реабилитация и Память. Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР*, Москва „Мемориал“ – „Звенья“ <https://www.memo.ru/media/uploads/2017/03/02/reabilitacia.pdf>